

Ю. Бібіла.

Матар'ялы да біографіі Цёткі.

(Алѣізіі Пашкевіч Кейрысавай).

Біографічныя звесткі аб Цётцы коратка падаюцца ў нэкролёгу, зьмешчаным у Віленскай газэце „Гоман“ (1916, № 2 і 1917, № 11)¹⁾; далей у 1918 г. іх прыводзіць А. Луцкевіч, які блізка знаў пісьменьніцу, у сваёй кнізе „Našu pieśniary“. Гарэцкі ідзе сьледам за ім, на апошняга спасылаецца і Е. Карскі („Белорусы“ III,3). Адносна гэтых біографічных звестак прыходзіцца зазначыць, што яны бедны датамі, нават не высвятляюць год нараджэньня пісьменьніцы. Некалькі цікавых фактаў з жыцьця і гутарак з Цёткай успамінае Е. Хлябцэвіч (Полымя, 1924, № 3(11), а таксама лісты-рукапі. ІБК) і В. Аляксандрава („Воспоминания о А. Пашкевич“, рукапіс ІБК). Вельмі каштоўнымі зьяўляюцца інфармацыі брата і Чыжа (рукапіс, ІБК), які абмалёўвае дзяціныя гады і гады вучэньня, прыводзіць многа дат, устанаўляе месца нараджэньня і інш. Апроч таго выкарыстаны ў гэтым нарысе вусныя ўспаміны асоб, якія ведалі пісьменьніцу: З. Бядулі, Ул. Луцэвіч, Бр. Эпімах-Шыпілы, А. Паўловіча, якія ласкава адгукнуліся на просьбу падзяліцца сваімі ўспамінамі і дапамагчы таксама ў справе ўстанаўленьня аўтарства некаторых твораў.

Алѣізія з Пашкевічаў Кейрысавага гадалася ў вясковай абстаноўцы на Лідчыне. Бацькі мелі кавалак зямлі ў ваколіцы Пяшчына Васіліскае воласьці, дзе 3-га ліпеня 1876 году нарадзілася будучая пяснярка. Хто былі яе бацькі? А. Луцкевіч, Е. Хлябцэвіч і інш. лічаць Цётку дачкою селяніна, брат нічога аб гэтым не гаворыць, толькі некаторыя факты, ім паданыя, паказваюць, што сям'я, у якой яна нарадзілася і дзе гадалася, належала да дробнай шляхты. Гэта пацьвярджаюць З. Бядуля, У. Луцэвіч і іншыя, з якімі прыходзілася гутарыць на гэтую тэму. Дастаткаў, як відаць, вялікіх у сям'і ня было, прыходзілася працаваць шмат самім і так-сяк перабівацца. Брат сьведчыць: „З прычыны таго, што ў сям'і дзяцей было многа, а бацькі мусілі шмат працаваць, А. Пашкевічанку трохлетнім дзіцянем, разам з яе малодшым братам, аддалі гадаваць дзядом Пашкевічам (бацьком бацькі поэткі), якія жылі ў фальварку Тарэсін сярод густых лясоў у пяці вярстах ад зямлі бацькоў“.

Гэтыя „боры густыя“, што сьпявалі ёй калысныя песьні, ды „бледны твар, панураны ў працы“ ня раз потым уставалі ў душы яе,

¹⁾ Адзін артыкул бяз подпісу, а другі хавае прозьвішча пад літарамі А. Л. Відаць, абодва былі напісаны А. Луцкевічам.

на далёкай чужыне яна з шчырым замілаваньнем і сумама успамінала іх, да іх цягнулася сваімі думкамі— „як вы ў сэрцы маім не забыты, як часта абраз ваш у думцы ўстае“ („З чужыны“).

З трох да дзевяці год яе абкружаюць ласкаю і доглядам старыя кабеты: бабка ды нянька, якія яе песьцяць і кахаюць. Вось як іх характарызуе брат у сваіх успамінах: „Старая бабка была добрая, лагодная і—як на тыя часы—даволі інтэлігентная кабета, дык гадала дзяцей старанна і добра. Беспасярэдна даглядала дзяцей старая нянька Ягася, якая выняньчыла ўсіх дзяцей ў Пашкевічаў, але найбольш любіла і была найбольш прывязана да „Лізенькі“, за яе добрае сэрца і лагодны характар“. Бабка вучыць унучку ручным работам, але яна імі неахвотна займаецца, ня мае да іх „ніякае здольнасьці“, затое да навукі зусім іншыя адносіны; ужо ў бабкі яна навучаецца чытаць і пісаць папольску.

З усяго гэтага відаць, што абстаноўка, у якой працякалі дзяціныя гады, была ня звычайная сялянская, а больш культурная: гадуе нянька, бабка займаецца „ручнымі работамі“, яна „даволі інтэлігентная кабета“, як гэта зазначае брат. Тое, што А. П. вучыцца спачатку чытаць папольску, паказвае на прыналежнасьць яе да беларусаў-каталікоў. Дзяды жылі ў фальварку—гэта была іх зямля, ці можа ў якога пана службылі, а мо' арандавалі? На жаль, адказу на гэтае пытаньне не знаходзім.

Такім чынам, уплыў больш культурны быў з боку бабкі; некрутая-ж нацыянальна-беларуская стыхія—старая нянька Ягася, яна знаёміць з жывой крыніцай народнай творчасьці, прышчапляе замілаваньне да родных вобразаў; з гэтае крыніцы чэрпае матар'ял фантазія ўражлівага дзіцяці. „Старая нянька ведала вельмі шмат казак і любіла казаць іх дзецям, найбольш аб разбойніках і духах „з таго сьвету“. Пад уплывам гэтых казак дзеці самі выдумлялі розныя страхі і складалі казкі, верачы шчыра ў іх праўдзівасьць“. І ў гульнях і ў складаньні казак „Лізія“ вызначалася: асабліва цікава ўменьне яе захапіць іншых сваім настроем, прымусіць да веры ў рэальнасьць вобразаў уласнай фантазіі, у існаваньне якіх яна сама верыла. Найбольш улюблёнай—піша брат—была забава ў цыгану, ксяндза-казнадзея ды розных варажбітоў. У гэтых гульнях Лізія заўсёды была першая і мела гэткую здольнасьць, што, бывала, як навядумляе розных страхаў, у якія і сама верыла,—дык дзеці ажно да бабкі ўцякалі на ратунак! Такім настроем дзяцей вельмі дапамагала і дзікалясістая ваколца. Наогул дзеці былі дужа ўражлівымі“.

Такім чынам, дзяціныя гады Цёткі да пачатку сталага вучэньня, якія працяклі ў дзядоў, былі поўны ўражаньняў вясковай прыроды, вобразаў народнае фантастыкі, абвеены лагоднаю ўвагаю і пяшчотлівасьцю бабкі і нянькі; гэта не магло бяз знаку прайсьці праз душу ўражлівага дзіцяці.

Дзевяць гадоў Цётка мела, калі памерла яе бабуля, і дзяцей узялі бацькі ў фальварак Тарэсін, дзе яны ў той час жылі. Яны клапоцяцца аб тым, каб даць сваім дзецям, у тым ліку і дачцы, асьвету. Для падрыхтоўкі „да клясаў“ бяруцца „прыпадковыя вучыццалі“, відаць, вельмі розныя па сваім складу і падрыхтоўцы; тут і кандыдаты на ксяндза, і гімназісты, і студэнты, з іх „больш увагі заслугоўва-

юць Вера Тацішчава, расійка, ды апошні з чароду гімназісты, кандыдат на ксяндза, Антон Зарэмба"... „усе вучыцялі адзначалі здольнасці і ахвоту Лізі да навукі. Браты і сёстры прарочылі ёй, што будзе... телеграфісткай, што ў іх вачох прадстаўляла найвышэйшую ступень навукі“.

У Вільні, куды ў 1892 г. накіравалі А. П. бацькі, падрыхтаваў яе ў 4 клясу гімназіі студэнт яўрэй Баравік, і ў 1894 г. яна ўжо лічыцца вучаніцай 4 клясы прыватнай жаночай гімназіі Прозаравай. Жыве яна ў сястры ў таварыстве свайго малодшага брата, з якім разам гадалася ў дзядоў. Імкненнясьць да навукі не пакідае яе і ў часы вучэння ў школе; вучыцца яна добра і шмат займаецца. Але ўжо з 6 клясы ёй прыходзіцца распачаць змаганьне з кволасьцю арганізму, слабога ад прыроды. Гэты канфлікт паміж нядужым целам і ўпартым імкненьнем да працы цягнецца бадай праз усё жыцьцё; гэта адбілася і на характары творчасці А. П. Пасіленья заняткі і дрэннае харчаваньне былі прычынаю таго, што ў яе пачынае разьвівацца анэмія і, згодна загаду дактароў, яна прымушана была выйсці з 6 клясы і паехаць на вёску ў якасьці настаўніцы. Практычная праца на вёсцы паставіла А. П. блізка да сялянства; гэта быў падрыхтоўчы практыкум яе грамадзкай працы. Жыцьцё на вёсцы ў працягу цэлага году ўзмацніла і яе здароўе. У 1898 г. яна варочаецца ў Вільню, каб скончыць сваю асьвету, склаўшы ў перарыве экзамін на дамовую вучыцельку. Канчае гімназію ў 1899 г. і накіроўваецца на вёску працаваць у школе. Праз год яна апынулася зноў у Вільні і залічылася ў 8 клясу, якая к таму часу адчынілася ў Прозаравай, і поўны курс канчае ў 1901 годзе, маючы каля 25 гадоў. Пэдагогічная праца, відаць, цікавіла А. П. і давала ёй пэўнае здавальненьне; яна імкнецца паглыбіць сваю пэдагогічную асьвету; у 1902 г. мы яе бачым у Пецярбургу на курсах Лесгафта, дзе яна прабыла два гады. З гэтага часу адчыняецца новая старонка ў жыцьці А. П.—яна накіроўваецца на шлях рэволюцыйна-грамадзкай дзейнасьці і аддана і шчыра захапляецца ёю, паклаўшы на гэта ўсе свае сілы.

Гэты пэрыод вызначаецца ажыўленьнем рабочых соцыялістычных арганізацый, якія захапляюць і беларускую моладзь, што да эканамічных і палітычных запатрабаваньняў далучае і нацыянальнае пытаньне. Закладаюцца гурткі „Беларускае Рэволюцыйнае Грамады“. А. Бурбіс у артыкуле, прысьвечаным гісторыі ўтварэньня Б. Р. Г. называе ў якасьці арганізатараў у Менску братоў Луцкевічаў, Кастравіцкага, Зелязея; у Вільні—А. Бурбіса, В. Іваноўскага (зямляк з Віленшчыны, жыву пасуседзтву з Пашкевічамі) і А. Пашкевічанку, якая распачала працу пад мянушкаю „Цётка“.

К гэтаму часу канчаткова аформілася і выкрышталізавалася яе нацыянальная ўсьвядомленасьць. Вялікую ролю адыгралі творы Багушэвіча, як аб гэтым сьведчыць яна сама ў прадмове да „Скрыпкі Беларускай“: „Доўга я гадаў і думаў, як сябе зваць, ці то паляком, ці то літоўцам, бо слова „тутэйшы“ мне не смакавала. І так колькі гадоў я хістаўся то на тую, то на другую старану, аж покі не папала ў мае рукі „Дудка“ Мацея Бурачка; яна то мне сказала, што хто гаворыць патутэйшаму, памужыцку, значыцца ён гаворыць пабеларуску, а хто гаворыць пабеларуску, той беларус“. А быць можа яна

каго-небудзь знала і з сямі Багушэвічаў? Такое дапушчэнне робіць Ул. Луцэвіч.

Хістаньні яе зразумелы: належыць яна да беларусаў-каталікоў, якіх часта залічвалі да палякоў, хоць яны і гаварылі пабеларуску. На Беларусі звычайнае зьявішча—з'мяшванне католік—паляк, праваслаўны—рускі. Беларуска сполёнізаваная шляхта падкрэсьлівала сваю розніцу з „когопіаўтамі“ і называла сябе „літвінамі“, ці палякамі з Літвы. Сялянства ня было нацыянальна ўсвядомлена і словам „тутэйшы“ адмяжоўвала сябе ад іншых. Школа была насычана „істинно-руским“ духам, дзе ўсё „тутэйшае“ выганялася. Было ў чым заблутацца. І вось словы Багушэвіча, ідучы ў разрэз з тым, што прыходзілася навокал чуць, але блізкія пачуцьцю, выклікаюць шчырую падзяку за накіраванасьць на пэўны шлях. „Прачытаўшы тую „Дудку“, я сказаў: дзякуй табе, Мацей Бурачок! Чэсьць і слава твайму слову! А ты „Дудка“ грай і мне голас дай“. Шлях працы грамадзкай і літаратурнай быў вызначаны. Нявыразнасьць уступіла месца сьвядома пастаўленым мэтам і заданьням: „з таго дня пачаў і я майстраваць інструмант. Вышла з-пад рук Скрыпка. Цяпер кручу струны“.

Знаёмства з соцыялістычным рухам і ўдзел у партыйнай працы ўносяць парадак у яе сьветапогляд. Грамадзкія заданьні перад пясняркаю вырысоўваюцца, як служэньне працоўнаму люду—„думаць усюды аб народзе, родны край усюды сьніць“ („Мае думкі“), заклікаць яго, каб „скончыў свой сон і парваў пугі“ няволі і соцыяльнага і нацыянальнага зьдзеку, разagnaў „самадзяржаўных гіцляў зграю“.

Сваю рэвалюцыйную працу Цётка пачынае ў Вільні з 1904 г. сярод віленскіх рабочых, укладаючы ў яе непачаты край энэргіі і шмат захапленьня. Выступленьні яе на мітынгх, паводлуг слоў сучасьнікаў, карысталіся вялікім посьпехам. „Тут у Вільні знаў яе ўвесь рабочы народ¹⁾. „Яна прымала ўдзел ва ўсіх нелегальных мітынгх, работніцкіх сходках і вучнёўскіх гуртках“²⁾. Яна любіла гуртаваць навокал сябе моладзь і ўмела выбіраць карысных працаўнікоў, запальваючы тым агнём, якім сама гарэла. „Зрок Цёткі з асобым натхненнем акрэсьліваў і распазнаваў тых, хто па свайму сумленьню жадаў працаваць на глебе адраджэньня беларускага народу³⁾. Сучасьнікі малююць Цётку, як добрага і натхненнага агітатара, поўнага веры, агню, захапленьня і шчырасьці⁴⁾. Выступала яна звычайна пасья марксыста Сьцяпана Вігілёва і сваімі гарачымі прамовамі на беларускай мове ўмела ўскалыхнуць работніцкія масы. Словы выходзілі з глыбін душы і гучалі поўнаю шчырасьцю“⁵⁾. Карысталася посьпехам „за пафос, за энтузіязм і злучэньне рэвалюцыйнага настрою з беларускаю прастатою, якая найбольш выразна і вобразна выяўлялася ў мове“. Уражаньне было „ошарашываючае“, надта шмат і моцна Цётка выяўляла эмоцыянальных адчуваньняў у сувязі з соцыялістычнаю ўсвядомленасьцю. В. Аляксандрава, якая была разам з Цёткаю ў Маскве на зьездзе, наладжаным лігаю роўнапраўя жанчын, гэтак сама адзначае ў выступленьнях тыя асаблівасьці, якія рабілі ўражаньне на слухачоў. „Гаворыла чрезвычайно просто без ораторских приемов, без

¹⁾ А. Л. Гоман, 1917, № 11.

²⁾ Хлябцэвіч. Лісты ад 28/II—27 і 19/III—27 ІБК і вусныя ўспаміны.

³⁾ Полюмя, 1926, № 7 Арт. Імшэньніка.

⁴⁾ Хлябцэвіч. Ліст ад 19/III. 1927. ІБК.

⁵⁾ Jbid.

цветов обычного шаблонного красноречия, но в словах ее было много неподдельного жара, они исходили из сердца, переполненного горячей любовью к обиженным судьбою и людьми „сестрам“, они были согреты глубоким искренним чувством, полны настоящей жизненной правды“¹⁾. Гэтыя рысы і адбіваюцца на яе творчасьці рэволюцыйнага пэрыяду. Зборнік „Хрэст на свабода“—энэргічныя прамовы на мітынгах у вершаванай форме. Ня дзіва, што ў тыя бурныя часы вострага змаганьня з царызмам янып ашыраліся асобнымі лісткамі ў дзесятках тысяч сярод рабочых нават і іншымі політычнымі партыямі²⁾. У тыя гады Цётка з галавою кінулася ў хвалі рэволюцыйнай дзейнасьці, урыўкамі займаючыся літаратурнаю працаю. На кватэры ў сваёй сястры (на Кальварыі) Цётка ладзіць конфэрэнцыі Беларускай Соцыялістычнай Грамады. Тут хаваецца і шапірограф, на якім адбіваліся пастановы. Такія сходы адбываюцца і ў прыцелькі Цёткі, з якой яны разам вучыліся на курсах—у Кацярыны Дзьмітраўны Івановай у Нова-Вілейску, дзе апошняя працавала ў псыхіятрычнай больніцы³⁾. Сходы нялічныя па колькасьці, асоб з дзесятка, сярод якіх бр. Луцкевічы, Бурбіс, Хлябцэвіч. Гэта была штаб-кватэра, адкуль даваліся Цёткаю даручэньні сябром аб правядзеньні мітынгаў на вёсках, распаўсюджваньні проклямацый і г. д. „Наиболее революционное действие, по наблюдениям моим и других товарищей—оказывало на крестьян то, что серьезные политические лозунги излагались „папросту“, на мужицком языке, с учетом психологии белорусских крестьян“⁴⁾.

Цётка працавала і сярод жанчын. Вядомы яе выступленьні ў клубе чыгуначнікаў на мітынгу ў 1905 г., наладжаным лігаю роўнапраўя. Цікавы яе адносіны да працы гэтае лігі. Хлябцэвіч расказвае, што на гэтым мітынгу Цётка выступіла і сказала: „Працавітай беднаты тут няма, а толькі капялюшніцы“ і пачала заклікаць работніц да ўступленьня ў соцыялістычныя партыі⁵⁾. Яна прымае ўдзел у жаночым зьездзе ў Маскве ў маі 1905 г., як „дэлегатка ад беларускіх жанчын“. Зьезд меў буржуазны характар, нават ён адбываўся ў аднэй маскоўскай багацейкі. Склад яго: большасьць беспартыйная, шмат к-д, нязначная група с.-д. і с.-р., якія трымаліся неяк асобна і скептычна адносіліся да працы зьезду⁶⁾. Як відаць з вышэйадзначанага выпадку, Цётка напэўна падзяляла настроі апошняй меншасьці. Але зьезд яна думала выкарыстаць у другіх мэтах: напаміць аб існаваньні невядомага для многіх беларускага народу, які пачынае абуджацца да жыцьця. Яна гаворыць аб становішчы жанчыны на Беларусі, аб „сястры сялянцы“, аб яе цемнаце і цяжкай працы. Яе прамовы рабілі ўражаньне і выклікалі сымпатыю, яна стала „одним из заметных членов с'езда“. Згодна засьведчэньню У. Луцэвіч⁷⁾, Цётка актыўна працуе ў гуртку беларускіх жанчын у Вільні (1912 г.), чытае рэфэраты, у якіх адчуваўся „соцыялістычны дух“.

У 1905 годзе ёй прыходзіцца жыць на „нелегальным“ становішчы, прыходзіцца хавацца ад паліцыі ў Нова-Вілейску, дзе яна працуе як

- 1) В. Аляксандрава. Рукапіс ІБК.
- 2) Хлябцэвіч. Польша, 1914 3(11).
- 3) Весткі падаюцца В. Аляксандравай. Рукапіс ІБК.
- 4) Хлябцэвіч. Ліст 19/III—1927. ІБК.
- 5) Хлябцэвіч. Польша, 1924, № 3 (11).
- 6) Весткі надаюцца В. Аляксандравай. Рукапіс ІБК.
- 7) Вусныя ўспаміны.

сястра міласэрдзя. Ня гледзячы на гэта, не пакідае працы, часам нават удаецца выяжджаць з Вільні. У маі 1905 году Цётка зьяўляецца на жаночы зьезд у Маскву бяз пашпарту. З крытычнага становішча выручыла знаёмая дэлегатка з Менску ад польскіх жанчын—Ж. Кодис, у паперах якой была прапісана дачка Зося, а гады ня былі вызначаны. Цётка ў той час выглядала надта молада, і такая камбінацыя была магчыма. Так дэлегаткі з Беларусі і называлі яе „Зося Кодис“, і толькі на зьездзе яна выступала пад сваім прозьвішчам. У пачатку 1906 году прымае ўдзел у 2-ім зьездзе Беларускай Соцыялістычнай Грамады, які адбыўся ў Менску за Віленскім вакзалам. Тут было высунута пытаньне аб утварэньні беларускай рэспублікі, перагледжана праграма і г. д.

А. Луцкевіч адзначае ўдзел Цёткі ў рэдакцыі першай беларускай газэты „Наша Доля“. Яна зьяўляецца там свае творы („Наш Палетак“ і „Над крывавымі разорамі“), а таксама выконвае іншую працу па выданьні газэты. „Ён (Умястоўскі) даваў толькі перадавіцы ў №№ 1—3, а такжа рабіў раскладку матар’ялу і корэктур у друкарні, як адзіны сярод нас легальны чалавек. Увесь жа матар’ял рабілі мы з Цёткай“¹⁾. Пасьля конфіскацыі газэты прыходзілася падумаць аб небясьпецы, якая падсочвала на кожным кроку. Апроч таго, Цётку прыцягваюць да адказнасьці за організацыю рабочых у Нова-Вілейску. Ёй прыходзіцца ўцячы за граніцу, дзе яна залічылася ў Львоўскі унівэрсытэт.

Пачынаецца жыцьцё ў эміграцыі (1906 і да пачатку 1910 г.); спачатку Львоў (1906-7), далей Закапанае і Кракаў (1908 і 1909 г., г.). І тут яна жыве грамадзкімі інтарэсамі, робіць, што можа для справы беларускага нацыянальнага адраджэньня. Цётка носіцца з думкамі выдаваць популярную літаратуру для сялянства, падручнікі для навучаньня, працуе над зьбіраньнем матар’ялаў да гісторыі беларускай батлейкі. Яна шмат займаецца ў унівэрсытэцкай бібліятэцы, пераглядае і выкарыстоўвае патрэбныя працы на украінскай, чэскай і нямецкай мовах для зборніка беларускага фольклёру, нават выпісвае іх з Пецярбургу. Яе выдавецкія пляны падтрымліваюцца украінцамі, якія абяцаюць ёй падмогу. (Ці ня ім прысьвечаны верш „Братом у няволі“?). Але шмат перашкод стаіць на гэтым шляху і адна з важных—адсутнасьць устаноўленага беларускага правапісу. Яе імкненьні часоў 1906—7 г. г. адбіліся ў лісьце да Б. Эпімаха-Шыпілы.

Duża poważajemy Profesar!

Wybaczajcie, szto nieznamojaja i piszu da Was. Ja Paszkiewiczanka, Wam aba mnie kazaŭ Iwanoŭski, bo to kaliś prabawała wierszy pisać i ich Wam czytali. Wotcz ciapier żywu ja u Lwowi, z ukraincami-rusinami i unijatami zawadžu znakomstwa. Szmāt nam spryjajuc, pamohuc u czom siła. Ciaper poki szto buduć drukawać pa biełarusku. Kali majecie szto, to przszlecie. Ja chaczu dawiedacca ad Was, szto czutno z bukwarom, ci użo hatoŭ, ci u nas budzie fanetyka nasza biełaruska. Heta wielma ważna, bo budu ciapier wydawać papularnyje reczy dla narodu dy nie wiedaju jak czaho trymacca. Skora wyszlu kniżki ab unji dla akademikaŭ duchoŭnych na Wasz adrys dla Budźki. Wy, szanoŭny profesar zakińcie pierad imi słowa za uniju, bo jany Was wielmi szanujuc i poważajuc.

¹⁾ Шлюбскі. Новыя матар’ялы да гісторыі „Нашае Доля“. Польша, 1927, № 3.

Unja dla bielarusaŭ była-b krepkaj padporaj, bo łacinskaje ducha-wienstwa u nas na nisztu.

Bywajcie zdrowy, Panie Profesar. Mo napiszecie kolki słoŭ? Adrys Lwoŭ Lykstuskaj Nr. 39.

Z paważaniem Paszkiewiczanka.

28 czerwienia 1906 h.

Panie Profesar! mo budziecie łaskawy prysłać mnie narodnyje pieśni Szejna.

Зрэдка Цётка засылае матар'ял у „Нашу Ніву“; так у 1908 г. зьмешчаны былі творы: „Вясковым кабетам“, „Тры кветкі“, „Скора прыдзе вясна“, „Гэй, братко ты, новы годзе!“, „Новагодні ліст“; у 1909 г.—„Грайка“, „З чужыны“; у 1910—„Гаданьне“. Як вынік знаёмства з украінцамі і украінскаю літаратураю, з'явіўся верш „Тры кветкі“, пераклад з украінскае мовы і кніжка.

За граніцаю былі выданы ў 1906 г. зборнікі „Хрэст на свабоду“ і „Скрыпка беларуская“, гражданкаю і лацінкаю.

Рэвалюцыйна-грамадзкая праца адымала ў Цёткі ўвесь час і на літаратурную працу яго мала заставалася, аднак жыцьцё на чужыне менш патрабавала энэргіі і давала больш часу для творчасці. Праўда, тут паўстала вялікая перашкода: прышлося сабраць усе сілы для барацьбы з стыхіяю, аб якой у нэрвовым захапленні рэвалюцыйнай барацьбы яна забылася думаць—аб сваёй хворасці. У яе распачаліся сухоты. Каб трохі паправіцца, яна накіравалася ў Закапанае, дзе пражыла некалькі месяцаў. (Жыла ў доме Здароўя, вуліца Сянкевіча, а пасля прыватна ў Шчаснай-Лехмановай). Настроі і адчуваньні сухотніцы яна адбіла ў творы „З дарогі“ („Лучынка“ 1914 г.) і „Зялёнка“ („Маладая Беларусь“, 1913 г.), якія, бязумоўна, маюць аўтабіяграфічнае значэнне.

У 1908-9 г. г. Цётка асядае ў Кракаве, дзе залічаецца на гісторыка-філэлагічны факультэт універсытэту. Яшчэ ў Львове слухала лекцыі Грушэўскага, але ён не спадабаўся ёй за „бацькаўскія адносіны да беларусаў“¹⁾. Тут яна водзіць знаёмства з літоўскімі дзеячамі, да якіх належаў і яе будучы муж. Наведваецца часта ў арганізацыю соцыялістычнае студэнцкае моладзі „Спуйню“.

Згодна засьвядчэння некаторых асоб, Цётцы на чужыне цяжка часам прыходзілася біцца за кавалак хлеба. Каб здабыць сродкі на пражыцьцё, яна навучаецца масажу²⁾, працуе як фэльчарка, сястра міласэрдыя, артыстка. У трудныя хвіліны прыходзіў на дапамогу Іван Луцкевіч.

Пачатак эміграцыі—пэрыод адпачынку і некаторага заспакаеньня ад нэрвовага і неспакойнага жыцьця ў Вільні, пэрыод захаплення навуковаю працаю і выдавецкімі плянамі, але далей дае сябе знаць поўная страта сілы, стан здароўя грозіць небясьпекаю, а тут дрэнныя ўмовы, „свае далёка“—усё гэта выклікае трывожныя думкі і вялікі пацяг на бацькаўшчыну. 1909 год яна вітае вершам „З чужыны“, поўным засмучэньня па родным краі і імкненьня да яго; у вершы „Грайка“—горкае і сьвядомае адчуваньне сьмерці, якая „ў магілку ладзіцца кажа“. У творах ранейшых, зьмешчаных у „Нашай Ніве“ ў 1908 годзе

¹⁾ Хлябцэвіч. Лісты ІБК.

²⁾ Успаміны брата і А. Чыжа. Рукапіс ІБК.

адбіваецца настрой больш спакойны, насычаны грамадзкімі імкненнямі часоў 1905-6 г. г.

У пачатку 1910 году пад чужым імем Цётка перабіраецца праз граніцу ў Вільню і зноў распачынае актыўную грамадскую працу. Тут яна прымае чынны ўдзел у ўтварэнні беларускага тэатру Буйніцкага¹⁾. Для яе мастацтва зьяўляецца адным з спосабаў абуджэння народу да сьвядомага і культурнага жыцця; яно не для забавы, „гэта сур'ёзная культурная праца“. „Ведаецца, якое рэволюцыйнае значэнне мае мастацтва? Калі хочаце зразумець, дык прачытайце „Леонардо да Вінчі“ Меражкоўскага—вось словы, сказаныя Хлябцэвічу ў 1910 г. У сваім артыкуле „Беларуская вечарына ў Пецяярбурзе“ („Н. Н.“ 1910) яна кажа: „гуляць адно для забавы, быццам матылёк на сонцы, можа толькі народ з вялікай культурай, бо ён мае ўжо арганізаваныя тэатры, оркестры, хоры, музыку. А беларус, што меў дагэтуль?“ Вось чаму Цётка з жарам аддаецца тэатральнай працы, сама выступаючы на сцэне; тым болей, што некаторую падрыхтоўку яна атрымала за граніцаю, дзе практычна вывучала драматычнае мастацтва ў тэатральнай школе²⁾. Вядома яе выступленне ў Пецяярбургу (19/II. 1910 г.) на беларускай вечарыне, дзе яна дэклімуе свае вершы „са стараннай мастацкай тэхнікай“³⁾. Яна сама аб гэтым так адзываецца: „беларуская поэтка Цётка вельмі добра гаварыла вершы „Мае думкі“, „Грайка“, „Родны край“⁴⁾.

7 лютага 1911 году Цётка выходзіць замуж за Сьцяпана Кейрыса, літоўскага дзеяча с.-д. Маючы другое прозьвішча, яна магла спакойна ўзяцца за тую ці іншую працу. Да пачатку вайны жыла то ў Пецяярбурзе, то ў Вільні, то ў Менску. У Вільні ў доме Кейрысаў адбываліся вечарыны, дзе зьбіраліся ліцьвіны, сябры яе мужа і беларусы, знаёмыя Цёткі. Гэтыя вечарыны ня мелі характару простых пагулянак, а мелі на мэце яднаньне інтэлігенцыі прыгнечаных народаў.

Але асабістае жыццё не дало задаваленьня, сухоты крок за крокам адымалі сілы,—гэта і знайшло адбітак у творах таго часу. У сшытках „Маладой Беларусі“ (1912—13 г. г.) зьявіліся апавяданьні („Асеньнія лісты“, „Зялёнка“, „Чужая“), ад якіх вее глыбокаю душэўнаю мукаю і засмучэньнем. Сумны тон гэтых твораў, бязумоўна, звязаны з індывідуальнымі адчуваньнямі пясняркі. У грамадзкай-жа працы Цётка ня траціць веры ў лепшую будучыну, яна кажа: „веру, што цяпер цяжка, але будзе добра“⁵⁾.

У гэты час назіраецца зацішка ў рэволюцыйнай працы, затое ажыўленьне чуецца ў культурна-нацыянальнай. Інтэлігенцыя розных кірункаў яднаецца навокал „Нашае Нівы“, якая глыбей пачынае працякаць у гушчы сялянства, вылаўліваючы адтуль шмат дапісчыкаў ад сахі. Нацыянальны рух шырыцца. Адчуваецца неабходнасьць у папулярызацыі сельска-гаспадарчых ведаў, з гэтай мэтай стаў выдавацца мясячнік „Саха“. У пачатку 1914 году засноўваецца ў Менску часопіс для моладзі „Лучынка“. Згодна засьвядчэньня З. Бядулі, фактычным рэдактарам яго зьяўлялася Цётка, а ня Ўласаў, імя якога стаяла на

¹⁾ Вусныя ўспаміны З. Бядулі.

²⁾ Хлябцэвіч. Лісты ІБК і вусныя ўспаміны.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Белар. вечарына ў Пецяярбурзе, „Н. Н.“, 1910, № 10.

⁵⁾ Ліст да Лявіцкага ад 15. VI 1914, ІБК.

вокладцы. Цётка пачала падпісваць і сваё імя з № 4 побач з імем Уласава — „літаратурны рэд. Мацей Крапіўка“. Пры цяжкіх умовах прыходзілася пачынаць працу. Рэдакцыя „Лучынкi“ і „Сахі“ (зьмяшчалася на Аляксандраўскай вул., 25) ня мела нейкі час абсталяваньня. Рэдактар-Цётка прымушана была пераглядаць матар'ял для часопісу, седзячы на сьнянкі, кінутым проста на падлогу, пакуль ад нейкага дабрадзея не дасталі паломанага крэсла. Каб прыцягнуць да працы больш сьвежых сіл і галоўным чынам моладзь, Цётка вядзе перапіску з Гаруном, Эпімахам-Шыпілам, Петрашкевічам, Буйлянкаю і інш. Аднаўленьне працаўнікоў патрэбна, бо яна ўжо адчувае, што цяжка самой уліць патрэбны жар у працу. Першы нумар не задаваляе яе і за малы „агонь“ і за адсутнасьць выразнага аблічча. Яна піша Эпімаху-Шыпілу¹⁾: „Лучынку запалілі, але покі што вельмі слаба яна тлее. Трэба больш агню ад маладых сіл. Дровы, з каторых цяпер шчапаецца „лучынка“, залішне сьлязьмі-доляй нацягнула—дык слаба гарыць. Першы нумар вышаў без аблічча ад незалежных ад нас прычын. Ратаваліся толькі, каб хаця як літаратурная кніжачка вышла ня вельмі ліхая“ і далей—„Дзядзечка, клікніце кліч між беларускай пецяярбургскай маладзежы, хай бярэцца да працы для пакіненых братоў і сёстраў у вёсцы. Студэнцкая маладзёж суседніх нам народаў—украінцаў і літоўцаў шмат робіць для вясковай моладзі“.

Думкі Цёткі аб выданьні популярнае літаратуры часткова зьдзейсьніліся з выходам у сьвет „Лучынкi“. Тут яна зьмяшчае і вершы („Лучынка“, „Сірацінка“) і прозу („Зваротлівы“, „Міхаська“, „З дарогі“) і популярна-навуковыя нарысы пра „газу“, аб птушках, аб народнай творчасьці і адозвы зьбіраць гэрбарыі. Сама піша і кідаецца ва ўсе бакі ў шуканьні матар'ялу.

Нарыс „Успаміны з паездкі ў Фінляндію“ зьявіўся вынікам побыту Цёткі ў Фіншчыне (з сярэдзіны сакавіка 1914 г.), дзе яна лячылася ад сухот. Аб мэтах сваёй паездкі яна пісала Б. Эпімаху-Шыпілу наступнае: „Каля 30 гэтага месяца буду ў Пецяярбурзі: еду на месяц у Фінляндію прылатаць крыху здароўе“. Дрэннае самаадчуваньне не забівае ахвоты даведацца пра беларусоў пецяярбургскіх, пра сабраньні беларускія, не адымае жаданьня працаваць²⁾.

У ліпні 1914 году Цётка пехатою вандруе па Швэды і знаёміцца з побытам народу, вучыцца мовы; яна захоплена гэтай краінаю; думае далей ісьці па Норвэгіі. Свае ўражаньні апісала ў адкрытках да Бр. Эпімаха-Шыпілы³⁾.

I. „Я ўжо 70 кіломэтраў адпаўзла ад Stokholma; начую сёньня ў сяле Wangnagarad у жалезна-дарожным hotel'i на трэцім паверсі; каштуе 2 м. 50 v., але з дзьвema пасьцелямі і вельмі чыстая. Ураджаяў я ішчэ нігдзе такіх ня бачыла, як у Швэцыі. Крыху ўжо знаёмімся з людзьмі, вучымся іхняй мовы. З інтэлігенцыяй усюды можна панямецку разгаварыцца. Лес, возеры, багатыя нівы, надзіў пекныя будынкi, кожны дамок немаль мае тэлефон.“ (7. VII. 1914 г.).

II. „Ужо прайшлі 195 кіломэтраў пехатою. Вельмі цікавая ста-

1) Лiст ад 18/II. 1924. iBK.

2) Лiст да Бр. Эпімаха-Шыпілы ад 23/III—1914 з Фіншчыны.

3) Захоўваюцца ў Бр. Эп.-Шыпілы.

ронка. Учора начавала ў Norrköping, хвабрычны горад. Сёньне начуемо ў Norsholmi'e пры самым Söte каналі каля возера Boksen, тры гадзіны паедзем цераз возера параходам". (14.VII 1914 г.).

III. „Усяго найлепшага пасылаю з Göteborg'a. У дарозі вельмі дрэньне вядзецца: маю бабу таварку; муж адзвае да хаты, змаркоціўся, каб яго маланка. Мусіць адна пайду па Норвэгіі. Як згіну—не шкадуйце“.

У час вайны Цётка працуе, як сястра міласэрдыя на фронце, потым у тыфусовым бараку ў Вільні. Сярод салдат-беларусаў вядзе агітацыю, трымае з імі сувязь, атрымлівае лісты-падзякі. Перад адступленьнем расійскага войска бярэ адпачынак, каб застацца ў Вільні. У часе нямецкай окупацыі бярэцца за арганізацыю беларускіх школ, настаўніцкіх курсаў. На апошніх выкладае пэдагогіку, гігіену і інш. Працуе і ў работніцкай кухні, гуртуе там навокал сябе работнікаў-беларусаў.

A. Луцкевіч гаворыць, што „з яе імем назаўсёды зьвязана справа беларускае школы“. І сапраўды, яшчэ ў 1906 г. яна складае і выдае „Першае чытаньне для дзетак-беларусаў“—лацінкаю і гражданкаю, тым самым вырашаючы пытаньне аб навучаньні дзяцей у роднай мове. Свае погляды на значэньне асьветы на роднай мове яна выявіла ў артыкуле „Як нам учыцца“.

Да пытаньня яна падыходзіць, як пэдагог, заняты адшуканьнем самага кароткага шляху да навучаньня: „Усюды дзецям цяжка наўчыцца чытаць, але ў нас горш як дзе—і ня дзіва. То-ж нашы дзеткі-беларусы маюць у школах адразу дзве работы: адна работа—гэта пазнаць знакі-літары, наўчыцца складаць з іх словы, а другая работа—адначасьне наўчыцца разумець і гаварыць па расейску, а гэтай мовы дзеці ня знаюць. Ніколі ў хаце ад бацькоў ня чулі—яна для іх чужая. Вось і выходзіць, што пакуль дзіце не пазнае расейскай мовы, то ў школе нічога не разумее і сядзіць, як баран“¹⁾. Далей яна стараецца адшукаць прычыну таго, што ў нас няма беларускіх школ. У той час як іншыя прыгнечаныя народы—палякі, літоўцы, яўрэі хочучь скарыстаць, як найлепей, тую „крыху“ свабоды, якую атрымалі, беларусы ня кратаюцца. Чаму? А таму што „доўга мы, беларусы, цураліся сваёй мовы і, як кажуць, хаваліся з ёю за печ перад чужымі людзьмі. Вось і злажылася некая дурная пагаворка, што наша мова хамска, брыдка, што на ёй ня можна гаварыць з вучоным чалавекам, алі пісаць кніжок, як на іншых „далікатных“ мовах. Але гэта толькі выдумка“. Цётка ня толькі піша артыкулы ў абарону школы на роднай мове, складае кніжкі для навучаньня, прымае ўдзел у выданьні часопісу для моладзі, яна шмат стараньня ўкладае перад нямецкаю ўладаю, каб адчыніць гэтыя школы. І як-бы на ўспамін аб яе працы на ніве асьветы ў 1918 годзе ў Менску арганізуецца Беларускае Таварыства „Цётка“, якое ставіць сваім заданьнем адчыненьне дзіцячых колёній, ясьляў, апекі над старымі і інш.²⁾

У студзені 1916 году Цётка атрымлівае паведамленьне аб сьмерці бацькі і едзе на пахаваньне яго ў Стары Двор (на Лідчыне); там яна заразілася і захварэла на тыфус. Організм, аслаблены ўжо хваробаю,

¹⁾ „Наша Ніва“, 1906, № 1.

²⁾ „Вольная Беларусь“, 1918, № 17.

цяжкімі варункамі жыцця і церазьмернай працай, ня здолеў перамагчы новае хваробы, і ў ноч з 4 на 5 лютага Цётка памерла. Пахавалі яе ў Старым Двары на кургане, каля пладовага саду, як аб тым неаднакротна прасіла, бо заўсёды была гатова да сьмерці з прычыны сухотаў“ (паведамленьне брата)¹⁾.

Не пазбаўлена цікавасьці тая характарыстыка Цёткі, як чалавека, якую даюць людзі, што добра яе ведалі (В. Аляксандрава, Е. Хлябцэвіч, У. Луцэвіч, А. Луцкевіч і інш.). Перад намі паўстае вобраз няпрыгожай, худзенькай, але сымпатычнай, жвавай і вясёлай жанчыны; ад ўсяе постаці яе веяла поўнаю шчырасьцю. Аляксандрава, успамінаючы першае спатканьне з ёю ў 1905 г., так апісвае сваё ўражаньне: „Красивой ее нельзя было назвать, но юное, свежее личико было миловидно и чрезвычайно симпатично; глаза были такие ясные, и от всего ее облика веяло искренностью и правдивостью“ и далей: „Она оказалась очень неглупой, развитой и так молодо и хорошо умела смеяться“. Такімі-ж яснымі вачамі, з вераю ў будучыню яна глядзіць на нас са старонак сваіх твораў часоў 1905/6 г.г.

Праміннула амаль што дзесяць год. Жыцьцё наладжыла сваю жорсткую пячатку на яе воблік. „Куда девалась юношеская свежесть лица, ясность глаз и молодой голос? Передо мной было поблекшее, прежде времени постаревшее, потерявшее всю былую миловидность лицо, с печатью болезни и тяжелых переживаний, и голос глуховатый, с каким-то особенным, какой бывает у хронических больных, оттенком“ (Аляксандрава, спатканьне з часоў 1914 г.)²⁾. Гэта быў час, калі ўрэдкаў яе песьнях усё часьцей гучалі тоны суму—„Арлы брацьця, дайце скрыдлы, бо унізе жыць мне збрыдла“.

„Падвышаная эмоцыянальнасьць характэрна для Цёткі. Праз усё сваё жыцьцё Ц. папраўдзе гарэла, і шывка таялі яе сілы, каторыя так шчодро аддавала беларускай справе“³⁾. У хворым целе жыў бунтар-дух, поўны закалу, цьвёрдасьці і настойлівасьці барацьбіта. „Але яна слабая і хворая фізычна мела душу, быццам каваную з сталі, мела сэрца пламеннае і ні простыя ўдары, ні замарожваючыя ўсялякі гарачы пары ў юдавы словы ня здолелі забіць у ёй веру ў свой народ“⁴⁾.

Сардэчнасьцю і цеплатаю абвеены адносіны яе да таварышаў. „Усе яе вельмі любілі за яе бескарысную таварыскую помач: яна дзялілася апошнім кавалкам хлеба з тым, каму была патрэба. Яе альтруізм даходзіў да самазабыцьця, і трэба было пільнаваць, каб сама зьехала абед, што мела — усё раздавала“⁵⁾, „Цётка была бяспэчэнным дарагім сябрам усіх падпольных таварышаў і крыштальна-чыстым чалавекам, што выяўлялася ва ўсіх яе словах, чыннасьці і захоплена-поэтыцкай дзіцячай радасьці, якая запальвала рэволюцыйным агнём усіх, каму здаралася быць у кампаніі з ёю“⁶⁾. І далей той самы Хлябцэвіч у часопісу „Каторга і ссылка“ піша: „не смотря на болезнь, веселая, радостная, увлекалась театром и вообще искусством. Она была

1) Рукапіс ІБК.

2) Аляксандрава „Воспоминание об А. Пашкевич“, рукапіс ІБК.

3) А. Навіна „Našy pieśniary“ 1918.

4) А. Л. Гоман. 1917. № 11.

5) Успаміны брата і А. Чыжа. Рукапіс, ІБК.

6) Хлябцэвіч. „Цётка“. Польшча. 1924, № 3 (11).

незаменимым товарищем, всегда восторженно веселым, всегда без денег и в то же время никогда не унывающим и всегда продолжающим свое белорусско-революционное дело“.

Такім паўстае вобраз першае беларускае жанчыны-брацьбіта, аснова жыцця якой—праца на грамадзкай ніве. На аўтар яе яна прынесла і свае сілы і здольнасці поэта. У часы жорсткае рэакцыі яна выявіла веру ў лепшыя дні, што за яе песнямі адчуваецца моц клясы, якую не змагла задушыць рэакцыя, а толькі часова абясіліць. А калі пад канец жыцця і ахапілі творчасць цяжкія праблемы і адчувалася знямога, то гэтаму ў значнай меры віною былі асабістыя адчуванні.